

ՁԵՅՄԱ ՁՈՅԱԸ ՀԱՅԵՐԵՆ

Նայ թարգմանական միտքը՝ իր ուրույն ավանդույթով, բոլոր ժամանակներում հավուր պատշաճի է արձագանքել համաշխարհային լեզվամշակութային իրողություններին՝ քերթողական մտքի եւ բանարվեստի լավագույն նմուշները հասանելի դարձնելով հայ ընթերցողին: Դրա շնորհիվ մեր մշակութային իրականության սեփականությունն են դարձել բազմաթիվ գլուխգործոցներ, որոնք գրվել են աշխարհի տարբեր լեզուներով, իսկ հետո այնպես են հնչել հայերեն, ասես հենց այդ լեզվով էլ գրված լինեին: Անցյալի թարգմանական գործընթացը շարունակվում է նաեւ արդի ժամանակաշրջանում, որով հայերենի լեզվամշակութային իրականություն են ներմուծվում գաղափարական ու գեղագիտական ոլորտների նոր, հայեցակարգային նշանակություն ունեցող միտումները: Այս ամենը հստակորեն հասկանալու եւ բնութագրելու առումով շատ կարեւոր է իմանալ, որ վերջին տարիներին թարգմանությունը՝ որպես ելք դեպի մյուս լեզվամշակույթները եւ որպես այդ լեզվամշակույթների ընկալում կամ հայերենացում, դիտարկվում է իբրեւ մեկնաբանություն կամ մեկնաբանության արտահայտություն: Այսօրինակ ընկալումը հիմնականում մեկնարկում է թարգմանաբանական այն դրույթից, որ յուրաքանչյուր թարգմանություն ներկայացնում է մի ուրույն նշանագրական վերլուծություն, ուր արտահայտված է լեզվաոճական որոշակի մի համակարգ:

Թարգմանական արվեստի տեսաբաններն ու վերլուծողները բազմիցս անդրադարձել են գեղարվեստական գործը մի լեզվից մյուսին փոխանցելիս ծագող այլեւայլ դժվարություններին եւ հարակից հանգամանքներին: Սակայն այդ ամբողջական համակարգում առանձնակի կարեւոր է ընդունող լեզվի հանգամանքը: Գերակա է՝ արդյոք ընդունող լեզուն հնարավորություն ընձեռում է թարգմանչին հավուր պատշաճի վերարտադրելու ստեղծագործողի խոհական-երեւակայական, անշուշտ նաեւ լեզվական աշխարհը: Մեր լեզվի ճկունության եւ ընձեռած, թերեւս,

անսահման հնարավորությունների մասին շատ է խոսվել: Շատ են հիշատակվել նաեւ մերագնյա թարգմանիչների ձիրքն ու կարողությունը: Երկու դեպքի համար ուշագրավ օրինակ է բանաստեղծ, թարգմանիչ Սամվել Մկրտչյանի թարգմանությունը, որ հայ ընթերցողին է ներկայացրել Ի. դարի ամենահայտնի եւ ամենաբարդ գրական ստեղծագործություններից մեկը՝ Զեյմա Զոյսի «Ուլիսես» վեպը¹: Այս հրատարակության կապակցությամբ եղած արձագանքներից մեկում կարդում ենք, որ թարգմանչի տեղեկությամբ՝ «Ուլիսես»-ը մինչ հայկական տպագրությունը թարգմանվել է աշխարհի ընդամենը 19 լեզուներով, որովհետեւ, ինչպես նշում է Սամվել Մկրտչյան, ոչ թե լավ թարգմանիչներ չեն գտնվել, այլ լեզուն պետք է հնարավորություն տար այդ բարդ գրական երկը թարգմանելու: Իր թարգմանական փորձից ելնելով՝ հայ թարգմանիչը վստահեցրել է, որ հայերենը ոչ միայն ունի այդ հնարավորությունը, այլեւ թարգմանության ընթացքում ինքը եւս մեկ անգամ համոզվել է, որ հայերը բոլորովին արժանին չեն մատուցում հայոց լեզվին, որն անսահման հնարավորություններ է ընձեռում:

Արդի սուր լեզվամտածողությամբ օժտված այնպիսի գրող, ինչպիսին է Զ. Զոյսը, բնութագրվում է, նախեւառաջ, հարուստ, կարելի է նույնիսկ ասել, բազմահարուստ ուղղաձիգ համաբնագրերի առկայությամբ, որով պայմանավորված՝ նրա խոսքում բառը հաճախ ձեռք է բերում «տարօրինակ շեղումներ»՝ գրական լեզվում (անգլերենում) ամրակայված բառային, ձեւաբանական ու շարահյուսական օրինաչափություններից՝ արտահայտելու համար արդիական իրականության անհեթեթությունը, մարդկանց տարամիտ (պարագոքսալ) հոգեվիճակները, ձեւի եւ բովանդակության խզումն ընկերային-հոգեբանական կյանքի եւ կեցության տարբեր ասպարեզներում: Այդօրինակ «խզումները», հակասական եւ տարամիտ իրավիճակների բառային, լեզվաոճական արտահայտումներն այլազան են, բազմատեսակ եւ ենթակա ծավալուն քննարկումների ու մեկնաբանությունների:

Հարկ է անդրադառնալ լեզվաոճական կարելիք մի երեւույթի՝ ջոյսյան դարձվածքներին, հատկապես աստվածաշնչային ծագում ունեցող որոշ դարձվածքների կիրառումներին՝ նշելով, որ դրանք ունեն արտալեզվական մի այնպիսի իրականություն, որը կազմում է հենց այդօրի-

¹ ԶԵՅՄ ԶՈՅՍ, Ուլիսես, Երեւան, 2012, թարգմ.՝ Ս. Մկրտչյանի:

նակ կիրառումների ուղղաձիգ համաբնագիրը: Առաջին հերթին նկատի ունենք նման դարձվածքների ցուցադրական, անսիրտ կամ մեքենայական կիրառումը, ասել է թե՛ հոգեւոր ճշմարիտ ապրումի, անկեղծության բացակայության խորհրդանշումը: Նման մեքենայական կիրառումները գրական կերպարների կողմից վերածվում են տվյալ հեղինակի գեղարվեստական միտումն իրականացնող յուրօրինակ տարրերի:

Բերենք Զ. Ջոյսի «Դուբլինցիներ» պատմվածաշարից մի օրինակ՝ «Կրկնակը» պատմվածքից. «His life would be a hell to him, could he not keep his tongue in his cheek»²: Հմմտ.՝ «Կյանքն իսկական դժոխք կդառնա: Լեզուն չէ՞ր կարող իրեն քաշել»³: Քանի որ յուրաքանչյուր լեզվի խորքում մշակութային որոշակի ավանդույթ է, որը կազմում է տվյալ միավորների կերպը պայմանավորող ընդգրկուն համաբնագիրը, ապա կարող ենք ասել, որ այս դեպքում եւս որոշակի նրբիմաստային տարբերակվածություն է նկատվում «hell to him» («դժոխք կդառնա») աստվածաշնչային հենք ունեցող դարձվածքի եւ հայերենի «լեզուն չէ՞ր կարող իրեն քաշել» դարձվածքի բնագրային տարբերակի միջեւ: Ընդ որում, այս դարձվածքը նշանակում է «Leap from sd's tongue» — լեզվից թռչել (ռուս.՝ слететь с языка), մինչդեռ հայերենում այն նպատակահարմար է եղել թարգմանել «լեզուն իրեն քաշել» ձևով, որ, կարծում ենք, առավել հատուկ է հայերենի ավանդական լեզվամտածողությանը⁴:

Բերենք մեկ այլ օրինակ. «He went through the narrow ally of Temple Bar quickly, muttering to himself that they could all go to hell»⁵: Հմմտ.՝ «Արագ-արագ քայլեց Թեմփլ-Բարի նեղ անցուղիով, քթի տակ փնթփնթալով եւ գրողի ծոցն ուղարկելով բոլորին»⁶:

Ինչպես տեսնում ենք, անգլերենի «դժոխք»-ը (to hell) հայերենում դարձել է «գրողի ծոց», որ ավելի է բնորոշ հայերենի դարձվածային մտածողությանը: Իսկ բնագրի «muttering to himself»-ը հայերենում ավելի է սաստկացել՝ «քթի տակ փնթփնթալով» արտահայտությամբ, որը, կախված շարակարգային նշանակությունից, նույնպես կարող է հանդես գալ իբրեւ դարձվածք:

² JAMES JOYCE, *Dubliners*, Penguin Random House, 1993, p. 65.

³ ՋԵՅՄՍ ՋՈՅՍ, *Դուբլինցիներ*, Երեւան, 1978, էջ 60:

⁴ ՏԵՆ Հ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, *Մարմնի մասերի անվանումներով հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն դարձվածքների բառարան*, Երեւան, 2010:

⁵ JAMES JOYCE, *Dubliners*, p. 65.

⁶ ՋԵՅՄՍ ՋՈՅՍ, *Դուբլինցիներ*, էջ 61:

Բերված օրինակների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ գեղարվեստական շարադրանքը կազմող լեզվական միավորները, մասնավորապես կայուն կապակցությունները, որպիսիք են տարաբնույթ դարձվածքները, սերտորեն կապված են ինչպես լեզվամշակութային անցյալի եւ ավանդույթների, այնպես եւ գրողի անհատական ոճի եւ ողջ ստեղծագործության գաղափարի հետ: Անշուշտ, խոսքը գեղագիտական որոշակի արժեք ունեցող լեզվական միավորների մասին է, որոնց բացակայության դեպքում՝ ա) լեզվական առանձին միավորը չի կարող լինել ընդհանուր գաղափարի արտահայտություն, իսկ այդ ընդհանուր գաղափարը չի կարող, իր հերթին, դրսևորվել առանց լեզվական միավորների:

Ինչպես նշում են տեսաբանները, գեղարվեստական ստեղծագործության շարակարգում լեզվական առանձին միավորներն ստանում են տվյալ բովանդակությանը բնորոշ ոճ՝ արտացոլելով գաղափարի եւ նրա դրսևորման «փոխհարաբերությունը», սերտ կապն ամբողջի եւ մասի, գեղարվեստական ձեւի եւ բովանդակության, համապարփակ ուղղաձիգ համաբնագրի եւ նրա լեզվական նշանը հանդիսացող լեզվաոճական միավորների (դարձվածք, խորհրդանշան, փոխաբերություն, մակդիր եւ այլն) միջեւ: Ուստի գեղարվեստական երկի լեզվի ուսումնասիրությունը, այդ լեզվին հատուկ լեզվաբանաստեղծական արժեքի վերհանումը չեն կարող իրականացվել առանց քերականական (ձեւաբանաշարահյուսական) կառուցվածքների եւ դրանց ձեռք բերած այլիմաստային նոր երանգավորումների ուսումնասիրման⁷: Այլ կերպ ասած՝ ստեղծագործության ողջ համաբնագրի եւ լեզվաոճական առանձին միավորների միջեւ եղած «համագործակցությունը» վերջիններիս օժտում է ծածկագրերի արժեքով, որոնք, կամա թե ակամա, ձեռք են բերում խորհրդանշական գործառույթներ, ի վերջո՝ հանդես գալիս որպես գեղարվեստական խորհրդանիշներ եւ դարձվածքներ: Տվյալ լեզվական կամ լեզվաոճական միավորի՝ գեղարվեստական խորհրդանիշի կամ դարձվածքի վերածվելու գործընթացն ինքնին հետաքրքիր է թե՛ լեզվաբանական, թե՛ գրականագիտական առումներով: Առաջին դեպքում հետաքրքիր է, թե ինչպես է տվյալ լեզվական միավորը որոշակի համաբնագրում ձեռք բերում նախ փոխաբերական, ապա եւ խորհրդանշական արժեք, իսկ գրականագիտական առումով կարեւորվում է լեզվական տվյալ միավորի ոճական

⁷ Հմմտ. В. Виноградов, Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика, Москва, 1963. Р. Будагов, Что может дать наука о языке и литературе, «Филология и культура», Москва, 1980:

արժեքը՝ կապված գրողի աշխարհայացքի, երկի բովանդակության եւ ձեւի, ժանրային պատկանելության, ժամանակի ու տարածության արտահայտման կերպի եւ այլ հասկացությունների հետ:

Զ. Զոյսի «Դուբլինցիներ» պատմվածաշարը ներքին աղերսներով միմյանց կապված պատմվածքների ամբողջություն է: «Ուլիսես» վեպն ամբողջական կառույց է, որը փոխհարաբերվում է շարադրանքի առանձին միավորների հետ: Ավելին, ինչպես նշում են մի շարք լեզվաբաններ (Վինոգրադով, Գալպերին, Գյուբենետ եւ այլք), նշյալ միավորները ոչ միայն փոխաբերվում, այլեւ փոխներգործում են, այսինքն՝ իրենց մեջ կրում են ամբողջական երկի թելադրությամբ պայմանավորված իմաստներ եւ համապատասխան կշռութավոր հնչերանգներ՝ գործոններ, որոնք, իրենց հերթին, ներգործում են երկի ողջ համաբնագրի վրա՝ երանգավորելով ասելիքը⁸:

Երկկողմանի փոխներգործության պարագայում, բնականաբար, փոփոխություն են կրում նաեւ գեղարվեստական պատկերի մեջ ներգրավված՝ ժողովրդական-բանահյուսական ստեղծագործություններից, դիցաբանությունից կամ Սուրբ Գրքից փոխանցված խորհրդանշանները, որոնք կամ օժտվում են իմաստային ու հուզական նոր երանգավորումներով, կամ փոխակերպվում առավել մեծ չափով՝ երբեմն ձեռք բերելով հավելյալ իմաստներ՝ կախված շարակարգային յուրահատկություններից. ուշագրավ հանգամանք՝ խորհրդանշական պատկերների ուսումնասիրման առումով:

«Գեղարվեստական խորհրդանիշի ընկալման եւ մեկնաբանման ողջ դժվարությունն այն է, — նշում է Մ. Սարգսյանը, — որ ընթերցողի համար իրականում բարդ է ուղիղ կապ հաստատել ստեղծագործության բառանյութի եւ ստեղծագործության բուն բովանդակության ու հեղինակի նպատակադրման միջեւ»⁹, քանի որ գեղարվեստական խոսքի համակարգում բառն ընդլայնում է իմաստային իր շրջանակներն ու այլեւայլ գույքորդումների շնորհիվ հարստանում նորանոր սերտաճումներով: Այդ ամենն ընկալելու եւ համակողմանիորեն բնութագրելու համար, ինչպես եւ քանիցս նշվել է, կիրառվում է գեղարվեստական լեզվի ուսումնասիր-

⁸ И. В. Гюббенет, Основы филологической интерпретации литературно-художественного текста, Москва, 1991.

⁹ Մ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Գեղարվեստական խորհրդանիշը որպես հեղինակի անհատական ոճի բաղկացուցիչ տարր (թեկնածուական ատենախոսություն), Երեւան, 2007, էջ 47:

ման լեզվաբանաստեղծական եղանակը: Նպատակն է՝ բառի ոչ միայն իմաստային ու վերնշանային, այլև գաղափարական (վեր-վերնշանային) մակարդակի վերհանումը՝ մեկնարկելով լեզվաոճական ու լեզվաբանաստեղծական վերլուծությունների միջև եղած դիալեկտիկական միասնության փաստից՝ հաշվի առնելով նաեւ ստեղծագործության համընդգրկուն ուղղահայաց համաբնագիրը, որն ուղենշային է գեղարվեստական խորհրդանիշի՝ նրա նախատիպային բնույթը ճանաչելու համար¹⁰: Այստեղ հետազոտողներն առաջ են քաշում «լիաճանաչ» ընթերցողի կամ թարգմանչի գաղափարը, ինչպես նաեւ այն տեսությունը, որ յուրաքանչյուր թարգմանություն մի յուրօրինակ ելք է դեպի բնագիր՝ այն մեկնաբանելու, նաեւ նրա թարգմանական ճշգրիտ «հոմանիշը» առաջարկելու առումով: Այդօրինակ «թարգմանական ճշգրիտ հոմանիշներ են» նաեւ «Ուլիսես» վեպի դարձվածքների հայերեն թարգմանությունները, ինչպես նաեւ հայտնի փաստերի հղումների՝ ալլուզիաների (հիմնականում՝ Աստվածաշնչից) հայերենացումները:

Խորհրդանշանային այսօրինակ իմաստավորումների կարելի է հանդիպել «Ուլիսես»-ի շատ հատվածներում, որտեղ աստվածաշնչային հասկացությունները, տարբեր իրականությունները, կրոնական հարանվանությունները, ինչպես նաեւ եկեղեցական սրբազան սպասքի եւ զգեստների անունները նոր բովանդակությամբ եւ ոճական նոր երանգավորումներով են հանդես գալիս: Այսպես՝

O'Dignam, Sun of our morning. Fleet was his foot on the bracken: Patrick of the beamy brow. Wail, Banda, with your wind: and wail, o Ocean, with your whirlwind.

— There he is again, says the citizen, staring out.

— Who? Sais I.

— Bloom, sais he. He's on point duty up and down there for the lost ten minutes.

And, begob. I Saw his physog do a peep in and then slidder off again.¹¹

Օ'Դիգնեմ, մեր լուսաբացի արեւ: Արագ քայլեցին նրա ոտքերը՝ ձարխոտի վրա. պայծառադեմ Փաթրիք: Ողբա՛, ով Բանդա, քո քամիներով ողբա՛, ո՛վ Օվկեան, քո պտտահոլմերով:

— Էլի ինքն է, այ՛ մարդ,— ասում է Քաղաքացին՝ դուրս նայելով:

— Ո՛վ,— հարցնում եմ:

¹⁰ С. К. ГАСПАРЯН, Лингвопоэтика образного сравнения, Ереван, 2008. И. В. Гюббенет, Основы филологической интерпретации литературно-художественного текста, Москва, 1991.

¹¹ JAMES JOYCE, Ulysses, Bodley Head, 1960, p. 299—300.

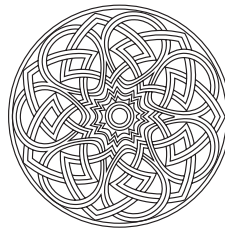
— Բլումբը,— ասում է,— տասը ընդամենը եղավ՝ էստեղ միացու պես հերթապահություն է անում: Հա, էլի. նայեմ՝ դրա քիթում ունի իրենց ու գոլորշիացավ¹²:

Բերված հատվածում հնարավոր է տեսնել միջբնագրային տարատեսակ ներթափանցումներ, գնահատել այդ շարադրանքն իբրեւ ավանդույթային-ընդանառու տարրերի եւ հեղինակային նորամուծությունների արտահայտություն¹³:

Հետաքրքրական է «Saw his physog do a peep in» («դրա քիթում ունի իրենց») փոխանվանական դարձվածքի եւ «then slider off again» («գոլորշիացավ») փոխաբերությունը:

ԳՈՒՐԳԵՆ ԳԵՒՈՐԳՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ, ԵՊՀ

¹² ՋԵՅՄՍ ՋՈՅՍ, *Ուլիսես, Երեւան, 2012, էջ 281–282*:

¹³ *Տէս* А. А. Холодная, Оказиональное стилистическое использование грамматических категорий в фразеологических единицах в современном английском языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук, Москва, 1973: